

מבוא

בסוף שנות התשעים של המאה העשרים, סמוך לפטירתו של הרב אלעזר מנחם שך (2001), היה נדמה שבמגזר הליטאי של החברה החרדית עומד להתחולל מפנה חשוב: לראשונה זה כמה דורות, ואולי לראשונה בכלל, היו מועמדים לכתר ההנהגה שני גדולי תורה – הרב יוסף שלום אלישיב מירושלים והרב

* תודה ליאיר הלוי ולאהרן רוז על הערותיהם המועילות.

חלק גדול מן האירועים המתוארים במחקר זה נוגעים למאבקים פנימיים בחברה החרדית. בכל הנוגע לתקופה שעד שנות התשעים של המאה העשרים, קשה להשיג מסמכים ותעודות הקשורים למאבקים אלה. התקשורת החרדית הקפידה בדרך כלל לצנזרם (למעט הצהובון החרדי הפראי "פנים חדשות", משנות השמונים והתשעים, שמהימנותו מפוקפקת לעתים וגיליונותיו קשים להשגה), ואילו העיתונות הלא חרדית טרם גילתה עניין של ממש בחברה החרדית, למעט סנסציות עסיסיות. גם הידיעות העיתונאיות שדווחו בעיתונות הכללית לקו לא אחת בטעויות גסות ובאי-הבחנה בין עיקר לטפל. משנות התשעים ואילך חלה תמורה בשתי הזירות: מצד אחד, החברה החרדית עצמה שוב לא הצליחה לכבוש את סכסוכיה, בעיקר בגלל התפתחותו המהירה של האינטרנט החרדי; ומצד שני, העיתונות החילונית החלה להתעניין יותר ויותר במגזר החרדי, ורמתם המקצועית של כמה מן העוסקים בתחום נעשתה גבוהה. בשל התפתחויות אלה יש הברל בולט בין מקורותי העוסקים בשתי התקופות. באשר לתקופה שעד לשנות התשעים הסתמכתי, ולא במעט, על זיכרוני ועל זיכרונם של עדים חרדים שעמם שוחחתי; ואילו באשר לתקופה שמשנות התשעים ואילך הרביתי להסתייע במקורות מן האינטרנט. (אתרי האינטרנט המופיעים בספר זה אווזרו לאחרונה בינואר 2010). ברצוני להדגיש כי אני מודע היטב לחולשותיהם של שני סוגי המקורות, אך אלמלא נזקקתי להם לא היה זכרם של האירועים בא לעולם כלל. בכך שונה מאמר זה ממחקר אקדמי רגיל: הוא איננו מסתמך רק על מקורות, אלא גם משמש בעצמו מקור לכמה עניינים. אכן, העדפתי ליטול על עצמי "סיכון מקצועי" ולהביא את הדברים לכלל תיעוד אגב הסתכנות באי-דיוקים עובדתיים מסוימים, ולא להשאיר על כנו את המצב הנוכחי של היעדר תיעוד ושל "ערפל קרב" כמעט מוחלטים. כך, על כל פנים, יוכלו לבוא אחרים ולתקן את הפרטים שבהם שגיתי (ואני מודה מראש לכל מי שיעשה כן), ובסופו של דבר תתברר האמת ההיסטורית לאשורה.

אהרן לייב שטיינמן מבני ברק.¹ ההבדל בין שני האישים לא היה פרסונלי גרדא: על פי ההערכות בחברה החרדית ובתקשורת החילונית, הרב אלישיב נחשב שמרן יותר ואילו הרב שטיינמן פתוח יותר, ושני האישים – שניהם כבר בשנות התשעים לחייהם – נחלקו בשאלה המכרעת ביותר העומדת כיום על סדר יומה של החברה החרדית: שאלת השתלבותם של אברכים בשוק העבודה. על פי אותן ההערכות, עמדת הרב אלישיב בשאלה זו הייתה נוקשה יותר, ואילו הרב שטיינמן האיר פנים למוסדות ההכשרה המקצועית שהחלו להופיע באותן שנים. הרב שטיינמן נחשב גם כמי שאיננו מתנגד לנח"ל החרדי, ואולי אף תומך בו תמיכה שבשתיקה, וכן כמי שפתוח להסדרי פשרה בנושאי דת ומדינה. לנוכח היעדר מנגנון מוסדי לבחירת מנהיגים רוחניים בעולם הרבני היו מי שחזו כי המנהיגות הליטאית תתפצל ותהיה לשני ראשים, כפי שקורה לעתים קרובות במשברי מנהיגות בעולם החסידי; היו אף מי שצפו כי מהלך זה יוביל למידה רבה יותר של דמוקרטיזציה במנהיגות הליטאית. אולם בסופו של דבר כל התחזיות והציפיות הללו התבררו במהרה. בתהליך מהיר, שקודם במידה רבה בידי עסקנים ואנשי תקשורת חרדים, אחז הרב אלישיב לבדו בהגה המנהיגות, והרב שטיינמן נדחק כמעט לגמרי הצדה. המנהיגות הרוחנית חזרה והתייצבה בידי "שליט יחיד". המאבק עצמו לא היה סוער ולא יצר קרעים של ממש, ואף הוכרע בקול דממה דקה. אם לא די בכך, הרב שטיינמן עצמו התגלה בתוך זמן לא רב כמי שנוקט קו שמרני לא פחות מרעהו הירושלמי בכל הנוגע ליציאת חרדים לעבודה, בין משום ששינה את דעתו ובין משום שביטל דעתו מפני דעת הרב אלישיב. ההר הוליד עכבר.

ואולם, למרות הכול, כל מנהיג חברתי משאיר חותם כלשהו על החברה המונהגת על ידיו ובכך יוצר את המצב שעליו יצטרך להגיב המנהיג הבא אחריו. כשם שאי-אפשר להבין את דרך מנהיגותו של הרב אלישיב בלי להבין את דרך מנהיגותו של קודמו הרב שך, כך אי-אפשר להעריך את התמורות הצפויות בחברה החרדית, ובייחוד במגזר הליטאי שלה, לאחר תקופת הרב אלישיב בלי להבין אל נכון את דפוס המנהיגות שנוצק על ידיו. ראוי לציין כי המגזר הליטאי הוא ככל הנראה המגזר הרומיננטי ובעל ההשפעה הגדולה ביותר בחברה

1 אורון מאירי, "מלחמת פשקווילים: מי יירש את הרב שך", ידיעות אחרונות, 9.11.2001.

החרדית כולה, לכל הפחות בכל הנוגע לשאלות של "השקפה" (אידאולוגיה דתית-פוליטית-חברתית), בעיקר משום שהרבי הנוכחי מגור, ר' יעקב אריה אלטר (נולד ב-1939), העומד בראש החסידות הגדולה והחזקה ביותר, משתדל מאוד לשמור על רוח הפיוס והאחדות בין המחנות, לכל יחזרו ה"מחלוקות" (סכסוכים) של ימי הרב שך, ומוכן לשם כך ליישר קו עם הליטאים. גם המגזר החרדי-ספרדי מושפע מאוד מן הליטאים, מאחר שחלק גדול מבניו הם בוגרי הישיבות הליטאיות או הישיבות שעוצבו כדמותן. לתמורות שחלו במנהיגות הליטאית יש אפוא חשיבות להבנת דרכה של החברה החרדית בכללה, בעבר ובהווה. למותר לומר כי התפתחותה של חברה זו, התופסת חלק גדול והולך במרחב הכללי-ישראלי, ולא רק מבחינה מספרית, היא נושא שהעניין בו חורג מנקודת המבט הצרה של חקר חברת מיעוט.

המנהיגות הליטאית שולטת מכוח דוקטרינת דעת תורה – תפיסה רעיונית שפותחה בשלבים למן ראשית המאה העשרים והמקנה למנהיגות הרוחנית את עמדת הבכורה בשאלות ציבוריות. תפיסה זו, שתידון להלן בהרחבה, איננה דמוקרטית במהותה: לפחות דה יורה, גדולי התורה אינם נבחרים בידי הציבור ואף לא בידי עסקניו, אלא מתגלים כבעלי סגולות יוצאות דופן בלימוד התורה ובהנהגת הציבור ומוכרים ככאלה על ידי האליטה הרבנית ועל ידי גדולי הדור הקודם. למעשה, מדובר כאן בדפוס מנהיגות פחות או יותר כריזמטי, לא דמוקרטי בעיקרו. ואולם בתהליך התפתחותה של הדוקטרינה אפשר לאתר גוונים אוטוריטריים יותר ואוטוריטריים פחות, המושפעים הן מאישיותו של ה"גדול" הן מן התנאים החברתיים שבתוכם הוא פועל. בדרך כלל החרדים אינן כל יומרה לדמוקרטיה, והם אינם רואים בה ערך, אך בנפתולי התהליכים החברתיים עשויים להתפתח דגמים של דמוקרטיזציה חלקית, בשיעורים כאלה או אחרים. במילים אחרות: בתוך המבנה הכללי הלא דמוקרטי עשויים להיווצר דגמי משנה דמוקרטיים יותר ודמוקרטיים פחות. סרטוט ציר ההתפתחות של הדוקטרינה ושל יישומיה המעשיים עשוי ללמד אותנו על גבולות הסמכות של ההנהגה החרדית-ליטאית ועל מידת הפתיחות שהיא יכולה ומוכנה להכיל.

עיקרו של מחקר זה איננו ניסיון לחזות את העתיד (אם כי בסופו אסתכן ואציע כמה כיוונים אפשריים). עיקרו הוא ניתוח תהליכים מן העבר הקרוב (למן שנות השבעים של המאה העשרים) ומן ההווה (עד אביב 2009). גם בניתוח הזה

אעסוק פחות ב"שפיר ושיליא" של תככי העסקנים ואנשי החצר או באירועים נקודתיים כאלה ואחרים ויותר בניתוח המגמות והתהליכים מלמעלה, ובעיקר – בתפיסות העקרוניות שהם מגלמים, במוצהר או שלא במוצהר. לאחר שאציג את שלבי התפתחותה המוקדמת של תפיסת המנהיגות הליטאית עד לשנות החמישים, אדון בפרקים המרכזיים של המחקר בשני המנהיגים הליטאים הבולטים בעשורים האחרונים: הרב שך והרב אלישיב. באמצעות ניתוח אישיותם ודרכי הנהגתם אבקש להסיק על תפיסת ההנהגה שהם מגלמים לעומת תפיסות שקדמו להם. בפרק הרקע אעסוק בשלושת השלבים הראשונים של דוקטרינת דעת תורה, ובהמשך אבחן כיצד מסמנים הרב שך והרב אלישיב את השלבים הרביעי והחמישי (בהתאמה) בהתפתחותה. לבסוף אעלה את האפשרויות הסבירות באשר לצמיחתו של השלב הבא, השישי.